

Μετασχηματισμός των παραγωγικών σχέσεων και κολεκτιβοποίηση στην αγροτική οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης

1. Εισαγωγή

Καθώς ο αιώνας μας πλησιάζει προς το τέλος του, θα πρέπει να αναλογιστούμε ότι ήταν ένας πολυτάραχος αιώνας, που σηματοδεύτηκε από επαναστατικές ανατροπές και την προσπάθεια σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Η επαναστατική αυτή πορεία συνδέθηκε, ειδικότερα, με το ζήτημα του αγροτικού μετασχηματισμού και της κολεκτιβοποίησης. Έντονοι ταξικοί αγώνες και κοινωνικά κινήματα σε όλο τον κόσμο έχουν συνδεθεί με προσπάθειες για αγροτικές μεταρρυθμίσεις και διάφορες στρατηγικές κολεκτιβοποίησης της αγροτικής παραγωγής. Οι κοινωνικές αυτές διαδικασίες και οι σχετικοί ταξικοί αγώνες έχουν επίσης αντανάκλαστεί σε μια περιοδικά οξυνόμενη θεωρητική διαμάχη, που περιλαμβάνει την κλασική διαμάχη της δεκαετίας του 1920 γύρω από την αγροτική κολεκτιβοποίηση στην ΕΣΣΔ, καθώς και μια αναθέρμανση της σχετικής συζήτησης κατά τις δεκαετίες του 1970 και '80. Οι διαμάχες αυτές αφορούσαν, ειδικότερα, τη στρατηγική που απέδιδε προτεραιότητα στην εκβιομηχάνιση, και μάλιστα στη βαριά βιομηχανία, την απόσπαση αγροτικού πλεονάσματος για τη χρηματοδότηση της εκβιομηχάνισης, την αναδιανομή της γης και των περιουσιακών δικαιωμάτων και το ρόλο των συνεταιρισμών και των κρατικών αγροκτημάτων στην πορεία της κολεκτιβοποίησης.

Η κατάρρευση, κατά την περίοδο 1989-92, της ΕΣΣΔ και των άλλων χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» έχει επιβάλλει πιεστικά την ανάγκη επανεκτίμησης της κομμουνιστικής στρατηγικής γενικά και της εμπειρίας από την αγροτική κολεκτιβοποίηση ειδικότερα. Η ανάγκη αυτή επιβάλλεται τόσο από ιστορικούς όσο και από στρατηγικούς λόγους, και η παρούσα εργασία αποτελεί μια προσπάθεια αποτίμησης της διαδικασίας κολεκτιβοποίησης στην ΕΣΣΔ.

Αν και μια ειδικότερη ανάλυση του κοινωνικού χαρακτήρα της ΕΣΣΔ (και των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» γενικότερα), καθώς και των αιτίων του επαναστατικού εκφυλισμού και της κατάρρευσής της είναι πέρα από τους στόχους και τις δυνατότητες της παρούσας εργασίας, ένας σύντομος τέτοιος απολογισμός είναι εδώ αναγκαίος, επειδή οι δυνατότητες και οι όποιες επιτυχίες ή αποτυχίες της ίδιας της προσπάθειας κολεκτιβοποι-

ησης είναι στενά συνυφασμένες και καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη γενικότερη διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε γενικά ως αιτίες αυτού του εκφυλισμού και της αποτυχίας τις ακόλουθες: (α) Τη λανθασμένη λενινιστική πεποίθηση (σε αντίθεση με την ιδέα του Μαρξ) ότι μια επιτυχής επαναστατική χειραφέτηση της εργατικής τάξης θα μπορέσει να προέλθει από την ιδεολογική πρωτοπορία του κομμουνιστικού κόμματος (απ' έξω), καθώς και την ανεπαρκή και παραπλανητική αντίληψη για το σοσιαλισμό (κομμουνισμό). Για τον Μαρξ, ο σοσιαλισμός (που ισοδυναμεί με τον κομμουνισμό) ήταν η «ένωση ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών», ενώ για τον Λένιν και το μεγαλύτερο μέρος της ηγεσίας των Μπολσεβίκων (συμπεριλαμβανομένων των Trotsky, Preobrazhensky, Bukharin και Στάλιν) σήμαινε ουσιαστικά την κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής για λογαριασμό της εργατικής τάξης, που αντικαθιστούσε την καπιταλιστική ατομική ιδιοκτησία, και τον κεντρικό προγραμματισμό (βλ. Yaghmaian 1994, Chattopadhyay 1992, 1996). (β) Τον κρατικίστικο χαρακτήρα του καθεστώτος, που διατηρήθηκε μακροπρόθεσμα και είχε ως φυσική συνέπεια την υποταγή της εργατικής τάξης κάτω από την εξουσία μιας κυρίαρχης ελίτ και την αυξανόμενη αλλοτρίωσή της (βλ. Clarke 1990). (γ) Τη λανθασμένη πεποίθηση (ιδιαίτερα μετά τον Στάλιν) ότι ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να εδραιωθεί και να αναπτυχθεί σε μια μεμονωμένη χώρα¹ και την ουσιαστικά εθνικιστική αντίληψη που συνδέθηκε με την εθνική απελευθέρωση και το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. (δ) Την άκριτη μεταφορά και εφαρμογή στις «σοσιαλιστικές» χώρες της δυτικής τείλορικής τεχνολογίας και των ιεραρχικών μορφών οργάνωσης, που είχαν ως συνέπεια την αναπαραγωγή καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στις χώρες αυτές (βλ. Carchedi 1993, Chattopadhyay 1994, Yaghmaian 1994).

Στα ακόλουθα θα εστιάσουμε ειδικότερα την προσοχή μας στις εξελίξεις εκείνες που είχαν μια λίγο πολύ άμεση σχέση με τις προσπάθειες κολεκτιβοποίησης της αγροτικής παραγωγής κατά τη μετεπαναστατική περίοδο και μέχρι περίπου το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη συνέχεια, θα γίνει μια σύντομη επισκόπηση των εξελίξεων στον αγροτικό τομέα της ΕΣΣΔ κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι την τελική κατάρρευση, και θα γίνει μια προσπάθεια αποτίμησης της διαδικασίας κολεκτιβοποίησης, εστιάζοντας την προσοχή μας σε ορισμένες ουσιαστικές πλευρές αυτής της διαδικασίας.

2. Επισκόπηση των μετεπαναστατικών εξελίξεων και η προσπάθεια κολεκτιβοποίησης της αγροτικής οικονομίας

Σύμφωνα με τους κλασικούς Μαρξ και Ένγκελς, αλλά και τον Λένιν, η μικροαγροτική παραγωγή είναι μια μεταβατική και μη βιώσιμη μορφή παραγωγής, ενώ η μεγάλης κλίμακας κολεκτιβιστική γεωργία έχει ορισμένα σημαντικά πλεονεκτήματα, σε σύγκριση με την καπιταλιστική γεωργία. Τα κυριότερα πλεονεκτήματά της είναι ότι εξαλείφει την εκμετάλλευση, επωφελείται από οικονομίες κλίμακας και την ορθολογική αξιοποίηση της διαθέσιμης εργασίας και των πλουτοπαραγωγικών πόρων και καθιστά δυνατή την πλήρη αξιοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας (βλ. επίσης Ellman 1979, σσ. 81, 88). Η αγροτική μεταρρύθμιση ήταν, επομένως, ένα από τα πρωταρχικά καθήκοντα της επανάστασης. Η δήμευση και

η δωρεάν διανομή της γης προς τους μικροαγρότες, καθώς και ο κρατικός έλεγχος πάνω στην παραγωγή και διανομή αγροτικών προϊόντων και τροφίμων ήταν πράγματι μεταξύ των βασικών στόχων του Κόμματος των Μπολσεβίκων αμέσως μετά την επανάσταση (βλ. Lenin CW 23, σελ. 341, Dmitrenko 1987, σελ. 10). Από τη μια μεριά, η ανεπάρκεια της διαθέσιμης γης και η ημι-φεουδαρχική εκμετάλλευση ένωσαν όλους τους χωρικούς στην απαίτησή τους για την αναδιανομή όλων των γαιών που κατείχε η μοναρχία, οι μεγαλογεωκτήμονες και η εκκλησία. Από την άλλη μεριά, και όπως είχε ήδη αναλυθεί από τον Λένιν (CW 3), η τάση ταξικής διαφοροποίησης των αγροτών διάβρωσε με γοργούς ρυθμούς τα μεσαία στρώματα των αγροτών και οδηγούσε σε μια ταξική πόλωση ανάμεσα στην ανερχόμενη αστική τάξη και τους φτωχούς της υπαίθρου. Έτσι, με την εκτεταμένη δήμευση αγροτικής γης με το νόμο περί γαιών, που ψηφίστηκε ήδη τον Οκτώβριο του 1917, και τη μαζική αναδιανομή γης κατά την άνοιξη του 1918 μειώνεται σημαντικά το ποσοστό των χωρικών με ελάχιστη ή καθόλου γη. Η σημαντική αυτή ενέργεια του σοβιετικού κράτους, στην προσπάθεια επίλυσης του αγροτικού ζητήματος και δημιουργίας των προϋποθέσεων ανάπτυξης μιας εργато-αγροτικής συμμαχίας, θεωρήθηκε ως μια βασική προϋπόθεση για ολόκληρη τη διαδικασία σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Ενισχυόμενη όμως η μικρο-ιδιοκτησία δημιουργούσε πρόσθετα εμπόδια στους σοσιαλιστικούς μετασχηματισμούς στον αγροτικό τομέα. Ο Λένιν και οι Μπολσεβίκοι είχαν πλήρη επίγνωση των εξαιρετικών δυσκολιών ένταξης των εκατομμυρίων χωρικών στα πλαίσια μιας κολεκτιβιστικής παραγωγής (βλ. Dmitrenko 1987, σελ. 51). Όπως ετεσήμεινε ο ίδιος ο Λένιν, αυτό θα απαιτούσε «μια ολόκληρη σειρά μεταβατικών μέτρων» (1977, CW 32, σελ. 214).

Οι σοβαρές δυσκολίες που προέκυψαν μετά την επανάσταση στην επαρκή τροφοδοσία με αγροτικά προϊόντα και τρόφιμα, ιδιαίτερα των αστικών κέντρων, και οι οποίες οφείλονταν στην εκτεταμένη οικονομική αποδιάρθρωση που επέφερε ο εμφύλιος, στην ανεπαισθητική δράση και τα σαμποτάζ και την αναποτελεσματική λειτουργία των μηχανισμών τροφοδοσίας, αντιμετώπιστηκαν σε δυο κατευθύνσεις. Με τη συγκέντρωση από τη σοβιετική κυβέρνηση του πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής σε προκαθορισμένες τιμές και με την επέκταση και στήριξη της δραστηριότητας των συνεταιρισμών στην προμήθεια και διανομή τροφίμων και βιομηχανικών προϊόντων σε όλη τη χώρα (Dmitrenko 1987, σσ. 25, 43). Αν και η αντίσταση των εκμεταλλευτριών τάξεων είχε σε μεγάλο βαθμό χαμηθεί, η σοβιετική ηγεσία συμβίβαστηκε σε κάποια έκταση με τους καπιταλιστές ιδιοκτήτες, αφήνοντας ορισμένα περιθώρια στην ιδιωτική επιχειρηματικότητα. Κι ενώ οι λεγόμενοι «αριστεροί» κομμουνιστές αρνούνταν την αξιοποίηση αστών τεχνοκρατών και οποιαδήποτε μορφή κρατικού καπιταλισμού και υποστήριζαν την επιτάχυνση και συμπλήρωση των εθνικοποιήσεων και την εξάλειψη των εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων, καθώς θεωρείτο ότι διευκολύνουν την αναβίωση και σταθεροποίηση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (βλ. Dmitrenko 1987, σσ. 28, 32, 57), ο Λένιν φαίνεται να ήταν πεισμένος για την αναγκαιότητα διατήρησης της μικρής κλίμακας εμπορευματικής παραγωγής και του ελεύθερου εμπορίου κατά τα πρώτα χρόνια της μεταβατικής περιόδου. Υπήρχε η επίσημη προσδοκία ότι το προλεταριάτο, κατέχοντας την υψηλή πολιτική και οικονομική εξουσία, θα μπορούσε να ελέγξει την όποια αναβίωση καπιταλιστικών σχέσεων. Επιπλέον, υπήρχε η εκτίμηση ότι το πρόγραμμα που προώθησε ο Λένιν θα οδηγούσε σε μια εξυγίανση, βελτίωση και έλεγχο των

εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων στον αγώνα ενάντια στον καπιταλισμό (Dmitrenko 1987, σσ. 32, 59).

Μετά την εμπειρία και τις δυσκολίες που αντιμετωπίστηκαν κατά την πρώιμη μετεπαναστατική περίοδο, ο Λένιν έθεσε σε εφαρμογή τη Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ), το 1921, που περιλάμβανε, πέρα από την αντικατάσταση του συστήματος συγκέντρωσης της αγροτικής παραγωγής από μια φορολογία σε είδος, μια μερική και προσωρινή υπαναχώρηση, η οποία επέτρεπε ένα σημαντικό ρόλο στην ιδιωτική επιχειρηματικότητα και το ελεύθερο εμπόριο (Lenin CW 32, σελ. 345). Κάτω από τις συγκεκριμένες αυτές συνθήκες θεωρήθηκε ότι «έπρεπε να γίνει ένα βήμα πίσω για να αποκατασταθεί η οικονομία στο συντομότερο δυνατό χρόνο και να βελτιωθεί η ζωή των εργαζομένων. Αυτό περιελάμβανε μια προσωρινή και περιορισμένη επέκταση του ιδιωτικού κεφαλαίου στο εμπόριο και τη βιομηχανία». Αν και ο Λένιν δεν υποτιμούσε τους κινδύνους από την επέκταση της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας, θεωρήθηκε ότι «το ιδιωτικό κεφάλαιο επρόκειτο να βοηθήσει στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων, αναπτυγμένης τεχνογνωσίας και τεχνολογίας και στη βελτίωση του επιπέδου ζωής» (Dmitrenko 1987, σελ. 60). Η επέκταση, στα πλαίσια της ΝΕΠ, των ατομικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των ιδιωτικών επιχειρήσεων στις πόλεις αναμένετο να επιλύσει το επισιτιστικό (τροφοδοτικό) πρόβλημα, ενώ γινόταν προσπάθεια για την ανάπτυξη άμεσης εμπορευματικής ανταλλαγής στη βάση των ισοδυνάμων, προϊόντων παραγόμενων από κρατικές βιομηχανίες ή εισαγόμενων. Η άμεση αυτή ισοτιμη ανταλλαγή προτίθετο να διασφαλίσει τα οικονομικά συμφέροντα των εργατών και αγροτών και, παρακάμπτοντας την ελεύθερη αγορά, να περιορίσει τις εμπορευματο-χρηματικές σχέσεις. Σύμφωνα με μια ορισμένη διατύπωση, «η ΝΕΠ σχεδιάστηκε για να εδραιώσει και να επεκτείνει το σοσιαλιστικό τομέα στην οικονομία και να συντελέσει στην πλήρη νίκη των σοσιαλιστικών σχέσεων, στη βαθμιαία κοινωνικοποίηση της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής, στην εξάλειψη των καπιταλιστικών στοιχείων στην πόλη και το χωριό και στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού» (Dmitrenko 1987, σελ. 73). Αναγνωρίζεται, όμως, ότι «το ελεύθερο εμπόριο των προϊόντων της κρατικής βιομηχανίας, ο ανταγωνισμός, η ιδιωτική διαπραγμάτευση, οι εμπορικές πιστώσεις κ.λπ. ήταν το αντίτιμο που πληρώθηκε για την οικονομική αποδιάρθρωση, καθυστέρηση, και η έκφραση των ταξικών συμβίβασμών» (Dmitrenko 1987, σελ. 68). Το πιο σημαντικό είναι ότι, με το θεωρητικό έργο του Λένιν και ολόκληρου του κόμματος, «το εμπόριο δεν εθεωρείτο πλέον στενά ως στοιχείο μόνο της καπιταλιστικής οικονομίας αλλά, αντίθετα, ως πεδίο οικονομικού ανταγωνισμού διαφορετικών κοινωνικών τομέων της οικονομίας κατά την περίοδο της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Το εμπόριο διατηρούσε τη μορφή του, αλλά η ουσία του άλλαξε ριζικά. Γινόταν όργανο για την εδραίωση σοσιαλιστικών παραγωγικών σχέσεων»! (Dmitrenko 1987, σελ. 66).

Συχνά υποστηρίζεται ότι υπήρχε διαφορά ανάμεσα στον Λένιν και την επίσημη σοβιετική ηγεσία αναφορικά με το χαρακτήρα και τις δυνητικές συνέπειες της ΝΕΠ, και υπάρχει ακόμα διχογνωμία και ανοιχτή διαμάχη σχετικά με το ζήτημα αυτό. Η σοβιετική ηγεσία και ο Λένιν αντιμετώπισαν, πράγματι, ένα οξύτατο πρόβλημα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 σε σχέση με τη διαμόρφωση και εφαρμογή μιας στρατηγικής για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της χώρας. Το στρατηγικό αυτό ζήτημα (δίλημμα) αφορούσε εξίσου τον αγροτικό τομέα και την οικονομία στο σύνολό της, και υπήρχαν δύο ουσιαστικά διακριτές

επιλογές: είτε να αποκατασταθεί βραχυχρόνια η οικονομία και μετά βλέπουμε για το μακροπρόθεσμο μετασχηματισμό, είτε να γίνει προσπάθεια για μια ταυτόχρονη επίτευξη τόσο της αποκατάστασης όσο και του μετασχηματισμού της οικονομίας, θεωρώντας τις δυο αυτές διαδικασίες απόλυτα συνυφασμένες. Αντίστοιχα, η ΝΕΠ έχει συχνά ερμηνευτεί, και επίσης από την επίσημη σοβιετική ηγεσία, ως προσωρινή υπαναχώρηση και όχι ως ταυτόχρονη προσπάθεια μετασχηματισμού της γεωργίας και της οικονομίας συνολικά, ενώ ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η ΝΕΠ για τον Λένιν δεν ήταν μια τακτική μανούβρα αλλά μάλλον ένα κρίσιμο στοιχείο μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής για την επίτευξη του σοσιαλισμού (βλ. Bettelheim 1978, ch. 3, Sweezy 1977, Utting 1992, σσ. 18-19).

Η συγκεκριμένη εφαρμογή και ο ανεπαρκής συντονισμός της ΝΕΠ δημιούργησαν μια σειρά προβλήματα και τελικά οδήγησαν σε επιδείνωση της κρίσης τροφοδοσίας στα μέσα της δεκαετίας του '20. Οι παράλογα μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις τιμές των βιομηχανικών και αγροτικών προϊόντων (η λεγόμενη φαλίδα τιμών) είχαν την αντανάκλασή τους σε σοβαρά προβλήματα αγορών και τροφοδοσίας που αντιμετωπίζονταν ήδη από το 1923. Οι ελλείψεις εμπορευμάτων και οι στενότητες των αγορών οδήγησαν σε αυξήσεις τιμών, νομισματική αστάθεια και σε μια πτώση της προσφοράς δημητριακών πολύ κάτω των αυξανόμενων αναγκών. Έτσι, η αύξηση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων στις πόλεις και την ύπαιθρο ήταν σχεδόν αδύνατη. Η λεγόμενη «απεργία του ψωμιού», το 1927-28, ήταν η πρώτη μεγάλη εκστρατεία της αγροτικής αστικής τάξης (των κουλάκων) ενάντια στην οικονομική πολιτική της σοβιετικής εξουσίας. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η ΝΕΠ αναγκαστικά προσαρμόστηκε σε έναν αριθμό νέων καθηκόντων, ενώ ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε μετά το 1926 για να δώσει τη θέση της σε μια πολιτική δραστηρικής οικονομικής ανασυγκρότησης, που περιλάμβανε μια αυξανόμενη έμφαση στη βαριά βιομηχανία και ένα γρηγορότερο ρυθμό κοινωνικοποίησης και κολεκτιβοποίησης. Η κρίση ανεφοδιασμού, οι δυσκολίες στο συντονισμό και έλεγχο των νεόπλουτων της ΝΕΠ και των μικροαγροτών και η ανάγκη διασφάλισης μιας άμεσης επέκτασης της εμπορεύσιμης αγροτικής παραγωγής, οδήγησαν τη σοβιετική ηγεσία στον τονισμό της ανάγκης κίνησης προς ένα μεγαλύτερο συντονισμό και προγραμματισμό σε εθνικό επίπεδο. Παρά τις αντιρρήσεις της «δεξιάς απόκλισης» (συμπεριλαμβανομένου του Bukharin), που υποστήριζε μικρότερους ρυθμούς βιομηχανικής συσσώρευσης και κοινωνικοποίησης, η σοβιετική ηγεσία υπό τον Στάλιν προχώρησε, στα τέλη της δεκαετίας του '20, σε μια πολιτική ραγδαίας βιομηχανικής συσσώρευσης και σε μια γρήγορη και μερικά αναγκαστική κολεκτιβοποίηση της γεωργίας. Η εκστρατεία κολεκτιβοποίησης ξεκίνησε ουσιαστικά το 1929 και με το τέλος του πρώτου πεντάχρονου πλάνου, που τέθηκε σε ισχύ το 1928, είχε ολοκληρωθεί σε βασικές αγροτικές περιοχές, με την ανάπτυξη ενός μεγάλου αριθμού (συνεταιριστικών) κολεκτίβων (kolkhoz), ως της τυπικής και απόλυτα κυριαρχούσας οργανωτικής μορφής², παράλληλα με ένα σημαντικό αριθμό κρατικών αγροκτημάτων (sovkhoz). Ταυτόχρονα, οι συμβολαιακές συμφωνίες έγιναν η κυρίαρχη μέθοδος προμήθειας αγροτικών προϊόντων τόσο από τις κολεκτίβες όσο και από ατομικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Όπως γίνεται φανερό, τα στοιχεία αυτά αποτέλεσαν ορισμένα από τα βασικά συστατικά για την ανάπτυξη μιας έντονα συγκεντρωτικής οικονομίας στην ΕΣΣΔ (βλ. και Harrison 1985, Patnaik 1991, σσ. 20, 31), που από την ίδια της τη φύση δεν άφηνε αρκετά περιθώρια για την αυτο-διαχείριση των συνεταιριστικών κολεκτίβων (βλ. Galeski 1977).

Όπως είναι γνωστό, οι εντονότερες θεωρητικές διαμάχες που εκτυλίχθηκαν ανάμεσα σε ορισμένα ηγετικά στελέχη των Μπολσεβίκων κατά τη δεκαετία του '20 άσκησαν μια αποφασιστική επίδραση στην πολιτική που ακολουθήθηκε στην πορεία της κολεκτιβοποίησης, ειδικότερα, και στις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στην ΕΣΣΔ. Ο Preobrazhensky, ταυτίζοντας ουσιαστικά το «σοσιαλιστικό» τομέα με τον κρατικό τομέα της οικονομίας, θεώρησε την «πρωταρχική σοσιαλιστική συσσώρευση» (ΠΣΣ) ως τη συσσώρευση στα πλαίσια του «σοσιαλιστικού» τομέα, με έμφαση στη βαριά βιομηχανία, που στηρίζεται μερικά στην απόσπαση υπερπροϊόντος μέσω μιας ανισότιμης ανταλλαγής από το μη σοσιαλιστικό εμπορευματικό τομέα (βλ. Preobrazhensky 1965, Erlich 1950, 1978, Vyas 1979). Αλλά, ενώ ο Preobrazhensky θεωρεί τις μαρξικές κατηγορίες του καπιταλισμού ως μη εφαρμόσιμες στη νέα οικονομία, με την ταύτιση των οικονομικών σχέσεων της κρατικής οικονομίας με τις «σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής» υιοθετεί ουσιαστικά μια δικονομική έννοια αυτών των σχέσεων, και έτσι αναστρέφει τη μαρξική υλιστική μέθοδο (βλ. Chattopadhyay 1996). Και ενώ για τον Μαρξ η άμεση και αδιαμεσολάβητη ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής από τους ατομικούς και ελεύθερα συνεταιρισμένους παραγωγούς αποτελούσε προϋπόθεση του κομμουνισμού, η κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, που για τον Preobrazhensky ήταν επαρκής συνθήκη για την ανάπτυξη «σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής», έχει αποδειχτεί ιστορικά ότι δεν μπορεί να διασφαλίσει την κατάργηση της καταπίεσης και εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης. Στην προσπάθειά του να αναλύσει το σοσιαλισμό θεωρητικά, ο Preobrazhensky, όπως και οι περισσότεροι ηγέτες των Μπολσεβίκων (συμπεριλαμβανομένων των Trotsky και Bukharin), εκλογίκευε σαφώς τη σοβιετική οικονομική πολιτική της εποχής του. Και όπως έχει συχνά επισημανθεί (βλ. Ellman 1979, σσ. 93, 96), η ιδέα του για την ΠΣΣ —τη βιομηχανική, δηλαδή, σοσιαλιστική συσσώρευση με την άντληση πόρων από τους αγρότες— ενώ απορρίφθηκε από το Κόμμα στα μέσα της δεκαετίας του '20, έγινε αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας, ουσιαστικά δεκτή από τον Στάλιν, αν και με ένα στρεβλωμένο τρόπο, κάτω από την πίεση των προβλημάτων εφοδιασμού και της κρίτικής του Κόμματος από αριστερά.

Ο Bukharin είναι επίσης γνωστός από τη διαμάχη του με τον Preobrazhensky και ιδιαίτερα με τον Στάλιν σχετικά με τη στρατηγική της ραγδαίας εκβιομηχάνισης και το ρυθμό της κολεκτιβοποίησης. Σε αντίθεση με τον Preobrazhensky και τον Στάλιν, ο Bukharin υποστήριξε ότι ένας μετριότερος ρυθμός εκβιομηχάνισης βραχυχρόνια, χωρίς να καθιστά αναγκαία μια αναγκαστική κολεκτιβοποίηση και μαζική μεταφορά υπερπροϊόντος από τη γεωργία στο βιομηχανικό τομέα, θα μπορούσε να διασφαλίσει μακροπρόθεσμα έναν υψηλότερο και διατηρήσιμο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης (βλ. Chandra 1992, Utting 1992, σσ. 13-14). Αν και δεν απέρριψε ολότελα την ανάγκη άντλησης υπερπροϊόντος από τους μικροαγρότες παραγωγούς για τις ανάγκες της βιομηχανικής συσσώρευσης, αντιτέθηκε σε έναν υψηλό ρυθμό μεταφοράς πλεονάσματος. Βασισμένος σε μια εσφαλμένη αντίληψη υποκατανάλωσης, υποστήριξε αρχικά μια ανάπτυξη του αγροτικού τομέα οδηγούμενη από την κατανάλωση, ενώ αργότερα καλούσε για μια πιο ισορροπητή συσσώρευση, δίδοντας έμφαση στις παραγωγικές διασυνδέσεις ανάμεσα στον αγροτικό και βιομηχανικό τομέα (βλ. Χαράλαμπίδου 1990, Chandra 1992). Η καλύτερη στρατηγική για το μετασχηματισμό της γεωργίας θα ήταν, σύμφωνα με τον Bukharin, μια βαθμιαία και εθελοντική συνεταιριστικοποίηση των αγροτών, με

τη διατήρηση της μικρής ατομικής ιδιοκτησίας. Σταθερός υποστηρικτής της ΝΕΠ, αντιτέθηκε στην αναγκαστική κολεκτιβοποίηση, για να συμβιβαστεί όμως τελικά με την επίσημη σταλινική γραμμή. Η μάλλον αφελής πεποίθησή του για μια ειρηνική μεταβατική περίοδο μετά την επανάσταση τον οδήγησε να θεωρήσει ότι μια βαθμιαία διαδικασία μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής θα οδηγούσε στο σοσιαλισμό χωρίς ουσιαστική ταξική σύγκρουση. Έτσι, ο εξωοικονομικός καταναγκασμός θα έπρεπε να δώσει τη θέση του σε έναν οικονομικό μηχανισμό για τη διεκπεραίωση της σοσιαλιστικής μετάβασης³.

Ο Στάλιν, ως η κυριότερη μορφή στο κόμμα των Μπολσεβίκων μετά τον Λένιν, θεωρείται συνήθως ως ο βασικός υπεύθυνος όχι μόνο για τη μαζική και αναγκαστική κολεκτιβοποίηση, που κατέστρεψε σε σημαντικό βαθμό την εργάτο-αγροτική συμμαχία, αλλά και για τον υπερσυγκεντρωτισμό και τη γραφειοκρατικοποίηση του σοβιετικού κράτους και της οικονομίας (παραμόρφωση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού) και τη στιλιζαρισμένη και δογματική αποστέωση του λεγόμενου Μαξισμού-Λενινισμού (βλ. Bettelheim 1978, ch. 3, Sweezy 1977, Kiely 1995, σσ. 13, 21, 43). Αυτό δεν θα πρέπει να μας οδηγεί, όμως, σε μια υπερβολική προσωποποίηση θεωρητικών αντιλήψεων και κοινωνικών δομών που στην πραγματικότητα υπήρξαν αποτέλεσμα συλλογικών κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών. Στο επίμαχο ζήτημα, και σε αντίθεση μ' αυτούς που αποκαλούσε «δεξιά απόκλιση» (και τον Bukharin), ο Στάλιν αποσαφήνισε τη θέση του ως εξής: «Η ατομική φτωχο-μεσαία αγροτική παραγωγή παίζει, και θα εξακολουθήσει να παίζει, έναν κυρίαρχο ρόλο στην τροφοδοσία της χώρας με τρόφιμα και πρώτες ύλες, αλλά μόνη της δεν είναι πλέον επαρκής. [...] πρέπει να συμπληρωθεί με την ανάπτυξη των κολεκτίβων και των κρατικών αγροκτημάτων ... [και] με την ανάπτυξη μηχανο-τρακτορικών σταθμών, για να διευκολύνει την έξωση των καπιταλιστικών στοιχείων από τη γεωργία και τη βαθμιαία μεταφορά των ατομικών μικροαγροτικών εκμεταλλεύσεων στις γραμμές της μεγάλης κλίμακας κολεκτιβιστικής γεωργίας... Αλλά για να επιτευχθούν όλα αυτά, είναι αναγκαίο καταρχήν να επιταχυνθεί η ανάπτυξη της βιομηχανίας, της μεταλλουργικής, χημικής και μηχανο-κατασκευαστικής βιομηχανίας, έργων οδοποιίας, αγροτο-μηχανουργικών έργων κ.λπ.» (1976, σελ. 385). Ενώ όμως, ακολουθώντας τον Ένγκελς, ο Στάλιν (1972, σσ. 90-91) αναγνώρισε ότι η μετατροπή σε κρατική ιδιοκτησία δεν είναι η μόνη ούτε η καλύτερη, αλλά απλώς η αρχική μορφή εθνικοποίησης (κοινωνικοποίησης), πρακτικά δέχτηκε, όπως και οι περισσότεροι ηγέτες των Μπολσεβίκων, μια δικονομική αντίληψη του σοσιαλισμού, θεωρώντας την κρατική ιδιοκτησία ως την υψηλότερη μορφή της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας και ως κριτήριο για το σοσιαλιστικό χαρακτήρα της παραγωγής⁴. Για την αναβάθμιση της ιδιοκτησίας των (συνεταιριστικών) κολεκτίβων σε δημόσια ιδιοκτησία πρότεινε ότι το υπερπρόϊόν των κολεκτίβων που εμπορευματοποιείται και διοχετεύεται στην αγορά θα πρέπει να αναπροσανατολίζεται σε αυξανόμενο βαθμό προς ένα σύστημα ανταλλαγής προϊόντων ανάμεσα στις κρατικές βιομηχανίες και τις συνεταιριστικές εκμεταλλεύσεις (κολεκτίβες). Η επέκταση αυτού του συστήματος ανταλλαγής προϊόντων σε όλους τους κλάδους της αγροτικής παραγωγής και η αντίστοιχη συρρίκνωση της εμπορευματικής κυκλοφορίας θα συνέβαλε, σύμφωνα με τον Στάλιν (1972, σσ. 97-98), στο να βάλλει το προϊόν και τη βασική ιδιοκτησία των κολεκτίβων σε ένα γενικό σύστημα εθνικού προγραμματισμού και, επίσης, θα συνέβαλε στη μετάβαση από το σοσιαλισμό στον κομμουνισμό.

Η μαζική και μερικά αναγκαστική κολεκτιβοποίηση επιβλήθηκε, σύμφωνα με την επίσημη σοβιετική εκδοχή, τόσο από οικονομικούς όσο και από πολιτικούς λόγους. Στους πρώτους θα πρέπει να περιληφθούν η αυξανόμενη ανάγκη προμηθειών αγροτικών προϊόντων και δημητριακών, τα πλεονεκτήματα της παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα και η ανάγκη άμβλυνσης κλαδικών δυσαναλογιών με την ένταξη της μεγάλης αγροτικής παραγωγής στα πλαίσια μιας εθνικά σχεδιασμένης διαχείρισης (βλ. Galeski 1977, Sweezy 1977, Dmitrenko 1987, σσ. 140-41, 148), ενώ στους δεύτερους, η ανάγκη συντριβής της ανερχόμενης πολιτικής δύναμης των κουλάκων. Ορισμένοι συγγραφείς, όμως, υποστηρίζουν ότι οι λόγοι αυτοί δεν συνιστούν μια επαρκή δικαιολογία της μαζικής και αναγκαστικής κολεκτιβοποίησης (Sweezy 1977, Bettelheim 1978, ch. 3). Σε αντίθεση με την ευρέως αποδεκτή εκτίμηση από το κόμμα των Μπολσεβίκων και τον Στάλιν ότι τα φτωχά αποτελέσματα και η κρίση της ΝΕΠ καθιστούσαν αναγκαία μια «μεγάλη αλλαγή» για το ξεπέρασμα των αντιμετωπιζόμενων προβλημάτων, ο Sweezy έχει υποστηρίξει ότι η κρίση στα μέσα της δεκαετίας του '20 «δεν ήταν μια κρίση της ΝΕΠ, αλλά μια κρίση που προέκυψε από την αποτυχία προσήλωσης και συνέχισης με βάση τη ΝΕΠ» (1977, σελ. 10) και ότι οι Μπολσεβίκοι θα έπρεπε να μείνουν προσηλωμένοι στη ΝΕΠ, αντί να ξεκινήσουν μια αναγκαστική κολεκτιβοποίηση (επανάσταση από τα πάνω) καταστρέφοντας την εργато-αγροτική συμμαχία. Υποστηρίζεται, επιπλέον, ότι η κρίση αυτή (στα μέσα του '20) οφειλόταν ουσιαστικά σε μια εσφαλμένη στρατηγική εκβιομηχάνισης, που εστιαζόταν στη βαριά βιομηχανία (παραγωγή μεγάλης κλίμακας, εκμηχάνιση, τείλορισμός κ.λπ.) και υπηρετούσε τα συμφέροντα της ανερχόμενης κρατικής αστικής τάξης (Sweezy 1977, Bettelheim 1978, ch. 3).

Υπάρχει, επίσης, μια σοβαρή διχογνωμία σχετικά με τα αποτελέσματα και τις συνέπειες της διαδικασίας κολεκτιβοποίησης κατά τα τέλη της δεκαετίας του '20 και τις αρχές του '30. Από τη μια, επισημαίνεται ότι η μαζική κολεκτιβοποίηση συνέβαλε στην εκτεταμένη εφαρμογή σύγχρονης τεχνολογίας και μεθόδων στην αγροτική παραγωγή, καθώς και στη διεκπεραίωση του πρώτου πεντάχρονου πλάνου, το οποίο έγινε στόχος σκληρής αστικής κριτικής επειδή οδήγησε σε πραγματικά εντυπωσιακά αποτελέσματα, με την έννοια της ταχείας μείωσης της ανεργίας και ενός υψηλού ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης και συσσώρευσης, που περιλάμβανε την επέκταση όλων των τομέων. Είναι πράγματι εντυπωσιακό ότι το ποσοστό της συσσώρευσης στο εθνικό εισόδημα αυξήθηκε από 15.9% το 1925/26 σε 26.9% στο τέλος του πρώτου πεντάχρονου το 1933. Η κολεκτιβοποίηση συνέβαλε, ειδικότερα, στην αύξηση των παραγόμενων δημητριακών και αγροτικών προϊόντων, στην αύξηση του επενδυτικού πλεονάσματος για τη βιομηχανική συσσώρευση, στο ξερίζωμα των καπιταλιστικών σχέσεων και στην εξάλειψη της εκμετάλλευσης στην ύπαιθρο (βλ. Vyas 1979, Dmitrenko 1987, σσ. 111, 116, 131, 147-48), αλλά απέτυχε στο συγχρονισμό της με την αύξηση των εισοδημάτων και έτσι στη διατήρηση της αναγκαίας ισορροπίας στον τομέα των τροφίμων (Saith 1985, σελ. 16). Έχει επίσης υποστηριχτεί ότι η κολεκτιβοποίηση αποτέλεσε ένα μεγάλο βήμα πρωταρχικής συσσώρευσης, καθώς συνέβαλε σημαντικά στην κινητοποίηση της εργασίας, ενώ δεν οδήγησε, αντίθετα με μια ευρέως αποδεκτή αντίληψη, σε μια εκτεταμένη ροή προϊόντων προς το βιομηχανικό τομέα (Harrison 1985). Από την άλλη μεριά, αρκετοί συγγραφείς έχουν θεωρήσει τη διαδικασία κολεκτιβοποίησης σ' αυτή τη συγκεκριμένη περίοδο ως αποτυχία. Ο Sweezy έχει υποστηρίξει, ειδικότερα, ότι η στρατηγική αγρο-

τικής κολεκτιβοποίησης στην ΕΣΣΔ (συνδυασμένη με εκμηχάνιση και επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης), ενώ αναμενόταν να οδηγήσει σε μια αύξηση του αγροτικού προϊόντος, σε αύξηση του αγροτικού βιοτικού επιπέδου και σε μια αύξηση της προμήθειας αγροτικών προϊόντων προς το κράτος και τα αστικά κέντρα, αποδείχτηκε αποτυχία. «Παρ' όλα αυτά», σημειώνει, «εξεταζόμενη από μια διαφορετική σκοπιά, η επανάσταση από τα πάνω που ξεκίνησε το 1928-29 ... δεν μπορεί να θεωρηθεί αποτυχία» (Sweezy 1977, σελ. 13). Το ζήτημα που γεννάται εδώ είναι αν μια τέτοια αποτυχία ή επιτυχία θα πρέπει να κρίνεται με βάση το προϊόν και τις οικονομικές επιδόσεις γενικότερα ή με βάση έναν κοινωνικά αποδεκτό και πραγματικά σοσιαλιστικό μετασχηματισμό των αγροτικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής⁵. Εξετάζοντας τις οικονομικές επιδόσεις, ειδικότερα, ορισμένοι ερευνητές έχουν αποδώσει τη στασιμότητα και πτώση της παραγωγής δημητριακών κατά την περίοδο 1931-36, κάτω του επιπέδου του 1928, σε εξωγενείς παράγοντες, όπως οι καιρικές συνθήκες, και στον ανταγωνισμό ανάμεσα στην αναγκαστική κολεκτιβοποίηση και την πλειοψηφία των μικρο-μεσαίων αγροτών (βλ. Millar 1974, Wädekin 1977, Erlich 1978, Chandra 1992, σελ. 121). Είναι επίσης γενικώς γνωστό ότι το 1930-31 όχι μόνο οι κουλάκοι αλλά και ένας μεγάλος αριθμός μικρο-μεσαίων αγροτών έσφαξαν τα ζώα τους από το φόβο της αναγκαστικής κολεκτιβοποίησης, και απαιτήθηκαν περισσότεροι από δυο δεκαετίες για να ανακάμψει η κτηνοτροφική παραγωγή στο επίπεδο του 1928⁶. Υποστηρίζεται ακόμα, γενικότερα, ότι ο ρυθμός ανάπτυξης της παραγωγής ήταν κάθε άλλο παρά εντυπωσιακός, σε ορισμένους ιδιαίτερα κλάδους, και ότι αρκετές δυσαναλογίες που παρουσιάστηκαν κατά τη διεκπεραίωση του πλάνου οδήγησαν σε ελλείψεις ορισμένων πρώτων υλών και σε μια ανεπαρκή αξιοποίηση του παραγωγικού δυναμικού στις βιομηχανίες μέσων παραγωγής. Σχετικά με την επίδραση της κολεκτιβοποίησης στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, υποστηρίζεται επίσης ότι, αντιμετωπίζοντας στο πρώτο στάδιο ένα πλεόνασμα εργασίας και έλλειμμα κεφαλαίου, οι κολεκτίβες (kolkhozes) μπόρεσαν μόνο σ' ένα μετέπειτα στάδιο (μετά 2-3 δεκαετίες) να αποτελέσουν φορέα τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και πραγματικά μεγάλης κλίμακας, εξειδικευμένης παραγωγής (Wädekin 1977).

3. Μεταπολεμικές εξελίξεις στην κολεκτιβοποίηση και αγροτική ανάπτυξη της ΕΣΣΔ

Ο αγροτικός τομέας της ΕΣΣΔ υπέστη μια σημαντική αναδιάρθρωση κατά τη μεταπολεμική περίοδο (βλ. και Utting 1992, σσ. 19-22). Οι αγροτικές κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και οι ειδικότερες μορφές συλλογικής γεωργίας άλλαξαν επίσης σημαντικά. Ενώ τα μέσα παραγωγής αποτελούσαν αρχικά συλλογική ιδιοκτησία, με εξαίρεση την εθνικοποιημένη γη και τα βαριά μηχανήματα και τρακτέρ, που ανήκαν στους κρατικούς μηχανοτρακτορικούς σταθμούς (ΜΤΣ), μετά το 1958 οι κολεκτίβες είχαν το δικαίωμα να κατέχουν βαριά μηχανήματα και οι ΜΤΣ μετατράπηκαν σε σταθμούς εξυπηρέτησης. Το οικονομικό και οργανωτικό υπόδειγμα των κολεκτίβων άλλαξε συχνά μετά τα μέσα της δεκαετίας του '50. Σε ένα πιο πρόσφατο υπόδειγμα κολχόζ, που θεσμοθετήθηκε το 1969, εισήχθη ένα σύστημα μισθών με βαθύτατες αλλαγές σε ολόκληρο το οργανωτικό σύστημα. Έτσι, ενώ υπήρχαν στοιχεία

εξαρτημένης αμειβόμενης εργασίας από τα πρώτα ήδη στάδια της κολεκτιβοποίησης, τώρα οι εργασιακές σχέσεις στα πλαίσια της κολεκτιβοποιημένης γεωργίας αποκτούν πιο ανοικτά τη μορφή της οιονεί μισθωτής εργασίας. Εκτεταμένος πειραματισμός οδήγησε σε μια μεγάλη ποικιλία οργανωτικών μορφών των κολεκτίβων στην ΕΣΣΔ, που εκτείνονται από κολχόζ παρόμοια με τα κρατικά αγροκτήματα και ορισμένες επίμονες τάσεις επιστροφής στις κομμούνες, μέχρι κολχόζ που δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ένα άθροισμα ατομικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων (βλ. και Galeski 1977). Παράλληλα με το σύστημα των αγροτικών κολεκτίβων (κολχόζ), αναπτύχθηκε ιστορικά, όχι ως στοιχείο της σοβιετικής αναπτυξιακής στρατηγικής αλλά από ανάγκη, ένας συμπληρωματικός τομέας προσωπικής, οικογενειακής γεωργίας, που διασφάλιζε τη διαφορετικά μάλλον προβληματική βιωσιμότητα των κολεκτίβων (βλ. Wädekin 1977).

Καθώς η παραγωγή των κολεκτίβων και των κρατικών αγροκτημάτων αδυνατούσε μόνιμως να παρακολουθήσει την αυξανόμενη ζήτηση από τον αστικό πληθυσμό για ορισμένα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, η προσωπική συμπληρωματική γεωργία (ΠΣΓ) αναπτύχθηκε ως παράπλευρο και οργανικό στοιχείο αυτών των βασικών τύπων γεωργίας. Η οικογενειακή αυτή γεωργία (ΠΣΓ) περιελάμβανε συνήθως έναν κήπο, μικρό οπωρώνα, ζώα και τα αναγκαία κτίσματα σε γη που εχορηγείτο από τα κρατικά ή συνεταιριστικά αγροκτήματα στους αγρότες αυτών των αγροκτημάτων (ή άλλες κατηγορίες εργαζομένων) για να παράγουν κατά βούληση στον ελεύθερο χρόνο τους, χωρίς να έχουν το δικαίωμα μίσθωσης εξω-οικογενειακής εργασίας ή ενοικίασης και μεταβίβασης, αλλά μόνο διαδοχής αυτής της ιδιοκτησίας. Ας σημειωθεί εδώ ότι, ενώ η γη είχε εθνικοποιηθεί στην ΕΣΣΔ (κρατική ιδιοκτησία), εχορηγείτο συνήθως στις κολεκτίβες για χρήση εις το διηνεκές, και αυτές είχαν το δικαίωμα να παραχωρούν ένα τμήμα της για ΠΣΓ. Σε αντίθεση με τη διαδεδομένη αντίληψη ότι αποτελούσε φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών της σοβιετικής εξουσίας, η ΠΣΓ αναπτύχθηκε στην πραγματικότητα από τα πρώτα κίόλας στάδια της κολεκτιβοποίησης στην ΕΣΣΔ. Προπολεμικά ήδη (πριν το τέλος της δεκαετίας του '30), οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις αποτελούσαν την πηγή περισσότερο του ενός τρίτου της πατάτας, του κρέατος, του γάλακτος, του 25% του μαλλιού και πάνω από το 90% των αυγών που συγκεντρώνονταν από το κράτος. Και παρά το γεγονός ότι το ποσοστό των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στη συνολική παραγωγή βασικών αγροτικών προϊόντων μειώθηκε διαχρονικά, ήταν ακόμα και το 1984 περίπου ένα τρίτο του συνολικού κρέατος, γάλακτος, και λαχανικών και ένα σημαντικό μέρος της πατάτας που επαράγето στη χώρα. Η μείωση αυτή αντανακλάται και στο ποσοστό του εισοδήματος από ΠΣΓ μιας μέσης οικογένειας κολεκτίβας, σε σχέση με το συνολικό της εισόδημα, που έπεσε από 48.3% το 1940 σε 25.1% το 1984 (Shmelev 1986, σσ. 59-61). Σε αντίθεση με μια συχνά παραπλανητική σύγκριση της ΠΣΓ με τη μεγάλης κλίμακας «σοσιαλιστική» γεωργία, επισημαίνεται, από την άλλη μεριά, ότι η ΠΣΓ αφορά έναν ιδιαίτερο τύπο γεωργίας και μια οικονομική δομή όχι ανεξάρτητη, αλλά οργανικά διασυνδεδεμένη με τη συλλογική (κολεκτιβιστική) γεωργία και υποταγμένη σ' αυτή (Shmelev 1986, σελ. 52). Τονίζεται επίσης ότι οι εκμεταλλεύσεις αυτές δεν πρέπει να ταυτίζονται με τις μικρές ιδιωτικές εκμεταλλεύσεις στα πλαίσια του καπιταλισμού. Παρά το γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος του προϊόντος τους είχε ουσιαστικά μια εμπορευματική μορφή, υποστηρίζεται ότι η ΠΣΓ παρουσίαζε μια αυξανόμενη τάση ολοκλήρωσης με το αγροτο-βιομηχανι-

κό σύμπλεγμα της χώρας, ιδιαίτερα μέσω της συμβολαιακής πρακτικής με τα κρατικά αγροκτήματα και τις κολεκτίβες.

Εξετάζοντας τώρα παραπέρα τις πραγματικές αναπτυξιακές τάσεις κατά τη μεταπολεμική περίοδο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, μετά από μια σχετικά μακρά περίοδο στασιμότητας την εποχή του Μπρέζνιεφ, οι ανισορροπίες και δυσλειτουργίες του κρατικού διαχειριστικού προγραμματισμού, καθώς και τα αναπτυξιακά αδιέξοδα της σοβιετικής γεωργίας άρχισαν να γίνονται ακόμα πιο ορατά στη δεκαετία του '80 (βλ. Utting 1992, σελ. 25). Οι προμήθειες υλικών εισροών προς τη γεωργία ήταν συχνά διαφορετικές από τις πραγματικά ζητούμενες και εκείνες που απαιτούντο περισσότερο δεν ήταν συνήθως διαθέσιμες (βλ. Ellman 1991). Υπήρχαν επίσης εκτεταμένα φαινόμενα διάβρωσης εδαφών και περιβαλλοντικής υποβάθμισης, που συνήθως αποδίδονταν στη γραφειοκρατική διαχείριση των κολεκτίβων και κρατικών αγροκτημάτων και συχνά στην έλλειψη ιδιωτικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Παρά τις κάποιες διαχειριστικές μεταρρυθμίσεις, οι διαχειριστές των κρατικών αγροκτημάτων και των κολεκτίβων εξακολουθούσαν να κατανέμουν την παραγωγή των αγροκτημάτων προς όφελος των «αφεντικών» τους, δηλαδή των κρατικών διαχειριστών και των κομματικών ή τοπικών επισήμων (βλ. και Wädekin 1977). Το σύστημα προμηθειών συνέχισε επίσης να δημιουργεί πολλαπλά προβλήματα, εκφραζόμενα κυρίως με έντονες ελλείψεις στη λιανική αγορά και εκτεταμένη τοπική διανομή με το δελτίο ή άλλους περιορισμούς. Σύμφωνα με μια διαδεδομένη εκδοχή, το σύστημα τιμών/επιδοτήσεων λειτουργούσε κατά τρόπο ώστε να μεταφέρεται εισόδημα από τους χαμηλά αμειβόμενους και έμμεσα φορολογούμενους εργάτες προς του εύπορους που αγόραζαν τα επιδοτημένα προϊόντα (βλ. Ellman 1991). Αυτό αφορά επίσης και τις σχετικές τιμές αγροτικών και βιομηχανικών αγαθών (τη λεγόμενη ψαλίδα τιμών), που εθεωρείτο δυσμενής για τον αγροτικό τομέα. Ταυτόχρονα, τα μεγάλα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού, που προέκυπταν από την επιδότηση τροφίμων και τις παροχές προς τη γεωργία, οδήγησαν συχνά σε επιχειρήματα υπέρ της λήψης ριζικών μέτρων στην κατεύθυνση της αύξησης τιμών, της διάλυσης των αγροκτημάτων με υψηλό κόστος και της μείωσης των επιδοτήσεων και των κρατικά χρηματοδοτούμενων επενδύσεων.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ορισμένες πρόσφατες διαμάχες έτειναν να αμφισβητήσουν την εγκυρότητα των απόψεων του Μαξ και του Λένιν και τις αντιλήψεις τους για τα πλεονεκτήματα της μεγάλης κλίμακας κολεκτιβοποιημένης γεωργίας (βλ. και Ellman 1979, σσ. 88-92, Nolan 1988, ch. 2) και να προβάλλουν τη βιωσιμότητα και τα πλεονεκτήματα της μικρο-αγροτικής εκμετάλλευσης. Ως αποτέλεσμα, θεσμοθετήθηκε μια μεγάλη ποικιλία οργανωτικών μορφών στη γεωργία, το Μάρτιο του 1989, ενώ η ανάγκη θεσμοθέτησης της γαιοπροσόδου άρχισε να γίνεται ευρέως αποδεκτή ως μέσο για την αποφυγή της σπατάλης και υποβάθμισης της γης και των φυσικών πόρων. Οι συζητήσεις αυτές και τα αντιμετωπιζόμενα προβλήματα οδήγησαν σε μια σειρά οικονομικών και θεσμικών μεταρρυθμίσεων, που απογειώθηκαν με την περεστρόικα του Γκορμπατσόφ, όταν οι αντεπαναστατικές αστικές δυνάμεις, που είχαν εκτραφεί στα πλαίσια ενός διοικητικού και αυταρχικού κομματικο-κρατικού καθεστώτος, ήρθαν ανοιχτά στο προσκήνιο, αν και με μια καμουφλαρισμένη θεωρητική και πολιτική μορφή. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές αφορούσαν επίσης και τη γεωργία. Ένας νόμος του 1986 επέτρεψε στα αγροκτήματα να εμπορεύονται ελεύθερα (σε αντίθεση

με την προμήθεια προς το κράτος σε προκαθορισμένες τιμές) το 30% της προγραμματισμένης παραγωγής τους σε φρούτα και λαχανικά και ολόκληρη την παραγωγή τους που υπερέβαινε το πλάνο. Δυο νέοι νόμοι για τις κρατικές επιχειρήσεις και τους συνεταιρισμούς, που εφαρμόστηκαν από τον Ιανουάριο και τον Ιούλιο του 1988 αντίστοιχα, οδήγησαν ουσιαστικά στην κατάργηση των υποχρεωτικών κρατικών προγραμμάτων για τα κρατικά και συνεταιριστικά αγροκτήματα, ενώ η εκτεταμένη λαϊκή δυσανεμία προς τους συνεταιρισμούς οδήγησε, το φθινόπωρο του 1989, σε μια κατάργηση των συνεταιρισμών που ασχολούνταν αποκλειστικά με το εμπόριο. Μια διοικητική μεταρρύθμιση που αφορούσε την εκλογή διευθυντών στα κρατικά αγροκτήματα και διαχειριστών στις κολεκτίβες απέτυχε να δώσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ενώ δημιούργησε μια πρόσθετη πληθωριστική πίεση. Για το λόγο αυτό, η κυβέρνηση τερμάτισε το 1990 την εκλογή των διαχειριστών και των διευθυντών επιχειρήσεων από τους υφισταμένους τους. Στις αρχές του 1990, η σοβιετική κυβέρνηση θεσμοθέτησε ένα νέο πλαίσιο για την ενοικίαση και ψήφισε νέο νόμο, ο οποίος νομιμοποιούσε την ατομική ιδιοκτησία σε γη και μέσα παραγωγής. Έτσι, ατομικά νοικοκυριά και ομάδες εργαζομένων αποκτούσαν τη δυνατότητα να κατέχουν ή να ενοικιάζουν μέσα παραγωγής και γη για ένα μεγάλο διάστημα και να εξουσιάζουν ιδιοκτησιακά τη γη τους, ενώ τα κρατικά αγροκτήματα μπορούσαν να μετατραπούν σε συνεταιρισμούς ή επιχειρήσεις. Οι σημαντικές μεταρρυθμίσεις σχετικά με την ενοικίαση και τη νομική ενθάρρυνση της μικροαγροτικής εκμετάλλευσης έθεσαν τις βάσεις για μια δυναμική απο-κολεκτιβοποίηση. Όλες αυτές οι μεταρρυθμίσεις και η έμφαση στην αποκέντρωση της παραγωγής και τα αγροτικά νοικοκυριά δημιούργησε μια παραπλανητική ψευδαίσθηση ότι μια εναλλακτική, μπουχαρινική στρατηγική αγροτικής ανάπτυξης θα μπορούσε να εφαρμοστεί με επιτυχία κάτω από τη διακυβέρνηση του Γκορμπατσόφ (βλ. Χαράλαμπίδου 1990). Είναι ένα ζήτημα το κατά πόσο τα διαδοχικά αυτά κύματα μεταρρυθμίσεων μπορούν να θεωρηθούν ως ένας τύπος εναλλακτικής μπουχαρινικής στρατηγικής⁷ ή ως μια σαφής επανάκαμψη του καπιταλισμού· αλλά, ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο και αναγκαία μεταβαλλόμενο χαρακτήρα αυτών των μεταρρυθμίσεων, επιδείνωσαν μάλλον παρά επέλυσαν την κρίση (βλ. Chandra 1992, σελ. 145) και, τελικά, υπερκεράστηκαν από τη δραματική κατάρρευση ολόκληρου του κοινωνικού καθεστώτος της ΕΣΣΔ και των άλλων ανατολικο-ευρωπαϊκών χωρών στις αρχές της δεκαετίας του '90.

4. Μια επανεξέταση του εγχειρήματος της κολεκτιβοποίησης στην ΕΣΣΔ

Όπως σημειώσαμε ήδη, η αξιολόγηση της εμπειρίας από την αγροτική κολεκτιβοποίηση σε μια χώρα όπως η πρώην ΕΣΣΔ είναι αναγκαίο να θεωρηθεί ως στοιχείο μιας ευρύτερης επανεκτίμησης της σχετικής πολιτικο-οικονομικής στρατηγικής μετασχηματισμού. Για μια πιο συστηματική επανεξέταση, λοιπόν, της διαδικασίας κολεκτιβοποίησης στην ΕΣΣΔ, θα διερευνήσουμε πιο συγκεκριμένα τους ακόλουθους στενά συνδεδεμένους παράγοντες, που επηρέασαν την ίδια τη διαδικασία μετάβασης και το χαρακτήρα της κολεκτιβοποίησης: (α) Το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων της αγροτικής παραγωγής. (β) Τις οργανωτικές δομές και τη διαλεκτική ή εκσυγχρονιστική αντίληψη και στρατηγική σχετικά με την τε-

χνολογία και την οικονομική αναδιάρθρωση. (γ) Τις διατομεακές σχέσεις, τη μεταφορά πόρων για συσσώρευση και την εργато-αγροτική συμμαχία. (δ) Τις οικονομικές επιδόσεις (οικονομική μεγέθυνση και συσσώρευση) και την εξέλιξη του βιοτικού επιπέδου. (ε) Το ρόλο του κράτους και του Κόμματος και τον κοινωνικό ή γραφειοκρατικό τους έλεγχο στη διαδικασία της μετάβασης και στη λειτουργία της κολεκτιβιστικής γεωργίας. (στ) Τις διεθνείς διασυνδέσεις και περιορισμούς και τα όρια ενός εθνικιστικού μετασχηματισμού και μιας διαδικασίας εκσυγχρονισμού⁸.

(α) Ο μετασχηματισμός των αγροτικών παραγωγικών σχέσεων στην ΕΣΣΔ έχει ήδη συζητηθεί σε αρκετή έκταση, και μόνο λίγα σημεία θα προστεθούν εδώ. Αν και διατρέχουμε τον κίνδυνο μιας υπεραπλούστευσης που δεν παίρνει επαρκώς υπόψη τις ιστορικές περιστάσεις, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η εκτεταμένη αναδιανομή γης προς τους αγρότες κατά τις μεταρρυθμίσεις μετά την επανάσταση του 1917 δεν ήταν η καλύτερη τακτική, ιδιαίτερα επειδή μια κολεκτιβοποίηση της μικροαγροτικής παραγωγής δεν επρόκειτο να επακολουθήσει σε σύντομο διάστημα⁹. Η ΝΕΠ, στις αρχές της δεκαετίας του '20, ανεξάρτητα από τις προθέσεις του ίδιου του Λένιν και ορισμένες ερμηνείες της (βλ. Bettelheim 1978, ch. 3, Utting 1992, σσ. 18-19), κατανοήθηκε επίσης και εφαρμόστηκε ως ένα βήμα πίσω από το στόχο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της γεωργίας. Στην προσπάθειά της για αποκατάσταση των οικονομικών συνθηκών και εξασφάλιση των αναγκών προμήθειών σε αγροτικά προϊόντα και τρόφιμα, η σοβιετική ηγεσία και ο ίδιος ο Λένιν έδειξε μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις ήδη καθιερωμένες σχέσεις της αγοράς και στη μικρή εμπορευματική παραγωγή παρά στην προοπτική νέων συλλογικών σχέσεων στη γεωργία (βλ. Dmitrenko 1987, σελ. 58-60), οι οποίες θα μπορούσαν να αναπτυχθούν με την καθοδήγηση του κράτους. Η αποτυχία της ΝΕΠ στην αντιμετώπιση των πρακτικών αναγκών στην προμήθεια τροφίμων και τη διασφάλιση ενός επενδυτικού πλεονάσματος οδήγησε, ακολούθως και κατ' ανάγκη, στη σταλινική κολεκτιβοποίηση, στα τέλη της δεκαετίας του '20, η οποία ήταν σε μεγάλο βαθμό αναγκαστική, κυρίως διότι τα δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας και η ατομιστική συμπεριφορά είχαν στο μεταξύ ριζώσει βαθιά ανάμεσα στους αγρότες. Προσκόλληση στη ΝΕΠ, όπως προτάθηκε από τον Sweezy (1977), ή ένας μικρότερος ρυθμός κοινωνικοποίησης *a la Bukharin* θα διέτρεχε σαφώς τον κίνδυνο μιας παλινόρθωσης του καπιταλισμού. Από την άλλη μεριά, μια παραβίαση της αρχής της εθελοντικής κολεκτιβοποίησης, η επιβολή μιας ιεραρχικής διοίκησης και γραφειοκρατικής λειτουργίας των κολεκτίβων, παράλληλα με άλλες αδυναμίες και περιορισμούς, οδήγησαν μακροπρόθεσμα σε μια μάλλον οπισθοδρομική διαδικασία σε ό,τι αφορά το μετασχηματισμό των αγροτικών παραγωγικών σχέσεων. Έτσι, πέρα από την επώδυνη εμπειρία του πολεμικού κομμουνισμού αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, η αναδρομική εξέταση αυτού του μετασχηματισμού και η αποκατάσταση των καπιταλιστικών σχέσεων στην ύπαιθρο οδηγεί τον καθένα να αναρωτηθεί αν ήταν οι υποστηρικτές της ΝΕΠ και η μπουχαρινική προοπτική ή οι αριστεροί επικριτές της που στην πραγματικότητα επαληθεύτηκαν. Θα πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι, αν και οι εμπορευματο-χρηματικές σχέσεις και οι παραχωρήσεις προς το ιδιωτικό κεφάλαιο κατά τη διάρκεια της ΝΕΠ διευκόλυναν την αποκατάσταση του καπιταλισμού στην ΕΣΣΔ, η αποκατάσταση δεν προήλθε απ' αυτή, κυρίως, την αυθόρμητη

διαδικασία. Ακόμα πιο σημαντικά, η δημιουργία των θεμελιακών συνθηκών για την ανάπτυξη ενός συστήματος κρατικού καπιταλισμού, αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, μπόλιασε και καθόρισε το χαρακτήρα της κοινωνικής αναπαραγωγής κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να διευκολυνθεί η τελική αποκατάσταση του καπιταλισμού σε επίπεδο χώρας.

(β) Ένα μείζον ζήτημα της κολεκτιβοποίησης αφορά επίσης το κατά πόσο η σχετική σοβιετική στρατηγική διαμορφώνεται από μια μηχανιστική και εκσυγχρονιστική ή μια διαλεκτική αντίληψη. Εδώ ο Στάλιν δεν ήταν ο αποκλειστικός υπεύθυνος για την απόλυτη προτεραιότητα που δόθηκε στον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (βλ. Kiely 1995, σσ. 39-40). Η ίδια η κολεκτιβοποίηση θεωρήθηκε από τον Στάλιν σε μεγάλο βαθμό ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (βλ. Chandra 1992, σελ. 100, Utting 1992, σελ. 14). Ο Λένιν, επίσης, και η ηγεσία των Μπολσεβίκων ακολούθησαν μια εσφαλμένη αναπτυξιακή στρατηγική, που αφορούσε κυρίως την εκβιομηχάνιση αλλά και τον αγροτικό τομέα και περιλάμβανε παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα, εκβιομηχάνιση και τείλορισμό. Αυτή η ουσιαστικά εκσυγχρονιστική προοπτική συνεπαγόταν ειδικότερα μια έμφαση στην ανάπτυξη των αγροτικών παραγωγικών δυνάμεων, καταφεύγοντας στην αγορά και τη μικρο-εμπορευματική παραγωγή (στην περίπτωση της ΝΕΠ) και την αξιοποίηση σύγχρονης, κυρίως εισαγόμενης, τεχνολογίας¹⁰. Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων εθεωρείτο πρωταρχική και η τεχνολογία σε μεγάλο βαθμό ως εξωγενής παράγοντας, ενώ μια πιο διαλεκτική αντίληψη, που θα θεωρούσε την τεχνολογία και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων όχι μόνο ως προϋπόθεση αλλά επίσης ως αποτέλεσμα του μετασχηματισμού των αγροτικών σχέσεων παραγωγής (της κολεκτιβοποίησης), μάλλον υποβαθμιζόταν¹¹. Εκείνο που παραβλέπει ο εκσυγχρονιστικός αυτός μαρξισμός είναι η δυνατότητα δημοκρατικής συμμετοχής της εργατικής τάξης και των αγροτών και η ικανότητά τους να μετασχηματίζουν τις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής (συμμετοχική κολεκτιβοποίηση) στη διαδικασία ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και απελευθέρωσης των ιδιών (βλ. και Bettelheim 1978, ch. 3, Yaghmaian 1994, Kiely 1995, σελ. 39). Με αυτή την έννοια, η τεχνολογία θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως ενδογενής παράγοντας που προκύπτει από την ίδια τη διαδικασία μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και χειραφέτησης των άμεσων παραγωγών. Απεναντίας, η εκσυγχρονιστική αντίληψη που επισημάνθηκε παραπάνω, δίδοντας ένα πρωταρχικό ρόλο στην τεχνολογία και στις παραγωγικές δυνάμεις, ουσιαστικά βάζει το κάρο μπροστά από το άλογο.

Η ανεπαρκής πολιτική του Λένιν για τον αγροτικό μετασχηματισμό πρέπει, βεβαίως, να τοποθετηθεί μέσα στα πλαίσια της συνολικά σχηματικής του αντίληψης σχετικά με τη διαλεκτική της πρώιμης μεταβατικής περιόδου μετά την επανάσταση. Η αντίληψη αυτή συνδέει το υλικό περιεχόμενο των φαινομένων που αφορούν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που τείνει να σπάσει το αστικό τους περίβλημα, με μια απλή μετατροπή της καπιταλιστικής τους κοινωνικής μορφής, αλλά δεν αντιστοιχεί με τις έμφυτες αντιθέσεις και το σύνθετο αλληλοκαθορισμό ανάμεσα σε κοινωνικό περιεχόμενο και μορφή κατά τη μεταβατική περίοδο. Η σχηματική αυτή αντίληψη συνδέεται, επίσης, με τη φετιχοποίηση του «αυτόνομου» ρόλου της πολιτικής, ή της κομματικής πολιτικής ειδικότερα, και μια αντίστοιχη υποβάθμιση της «πολιτικής» των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων της παραγωγής. Αποκρυσταλλώνεται δε

σε ορισμένες απλουστευτικές και συχνά παραπλανητικές παρατηρήσεις του Λένιν, όπως ότι ο σοσιαλισμός ισοδυναμεί με ηλεκτροδότηση και σοβιετική εξουσία και ότι η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής ισοδυναμεί με την κρατική ιδιοκτησία συν καταγραφή και έλεγχο (βλ. Lenin CW 32, σελ. 493, Dmitrenko 1987, σσ. 6, 30-31, 84-85, 99).

(γ) Οι διατομεακές αλληλεξαρτήσεις¹² και η δυνατότητα μεταφοράς πόρων, που συνήθως συνδέεται με τη μεταβολή των διατομεακών όρων εμπορίου, της λεγόμενης ψαλίδας τιμών, αποτελούν επίσης μια σημαντική πλευρά της διαδικασίας κολεκτιβοποίησης. Οι διατομεακοί όροι εμπορίου αποτελούν, βέβαια, έναν ανεπαρκή δείκτη της πραγματικής μεταφοράς πόρων μεταξύ του αγροτικού και του βιομηχανικού τομέα. Το αν υπήρξε πράγματι μια τέτοια μεταφορά πόρων αποτελεί ένα ακόμα άλυτο εμπειρικό ζήτημα, όχι μόνο γιατί εξαρτάται από τη χρήση των μεταβολών στους όρους εμπορίου αλλά, επιπρόσθετα, γιατί συναρτάται με την έλλειψη κατάλληλων και αξιόπιστων εμπειρικών στοιχείων για τη σχετική περίοδο (βλ. Harrison 1985) και επειδή συσκοτίζεται παραπέρα από το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τη συμβατικά υποτιθέμενη θετική μεταφορά πόρων από τον αγροτικό προς το βιομηχανικό τομέα, μια εμπειρικά στηριζόμενη στην αντίστροφη μεταφορά πόρων από το βιομηχανικό και κρατικό τομέα προς τη γεωργία υπήρξε ίσως ως αποτέλεσμα της αναγκαίας μεγάλης στήριξης του κράτους προς τη γεωργία και ίσως, όπως συχνά υποστηρίζεται, των φτωχών επιδόσεων της κολεκτιβιστικής γεωργίας (βλ. Millar 1970, 1974, Nove 1971, Ellman 1975). Ανεξάρτητα, πάντως, από το αν ένα ορισμένο πλεόνασμα «αντλήθηκε» πράγματι από τον αγροτικό τομέα, εκείνο που είναι ίσως πιο σημαντικό αφορά το κατά πόσο η σοβιετική ηγεσία και οι αρχές προγραμματισμού πραγματοποίησαν την κολεκτιβοποίηση με πρόθεση και σχετική έμφαση στην «παραγωγή» ή την «απόσπαση» ενός τέτοιου πλεονάσματος, όπως το τοποθετεί ο Nolan (1976). Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι το κατά πόσο ο κύριος σκοπός της κολεκτιβοποίησης ήταν η ανάπτυξη της παραγωγής και η συσσώρευση στον ίδιο τον αγροτικό τομέα, μέσα στα πλαίσια μια λίγο πολύ ισόρροπης ανάπτυξης της οικονομίας, ή αν η κολεκτιβοποίηση θεωρείτο κυρίως ως μέσο για την απόσπαση αγροτικών πόρων για τους σκοπούς της ταχείας εκβιομηχάνισης. Στην τελευταία εκδοχή, και όπως η σοβιετική εμπειρία τείνει να επιβεβαιώσει, με τους κολχόζνικους υποβαθμισμένους στο χαμηλότερο και πλέον καταπιεσμένο στρώμα της σοβιετικής κοινωνίας (βλ. Chattopadhyay 1994, σελ. 51), η εργато-αγροτική συμμαχία καταστρέφεται, διακυβεύονται τα κίνητρα και το ενδιαφέρον των αγροτών και περιορίζεται η δυνατότητα μιας αμοιβαίας συμβολής σε μια αλληλεξαρτώμενη ανάπτυξη και μετασχηματισμό όλων των τομέων της οικονομίας.

(δ) Αν και οι άμεσοι στόχοι της προμήθειας τροφίμων και της αναγκαίας στήριξης της εκβιομηχάνισης αντιμετωπίστηκαν από αρκετές πλευρές με την κολεκτιβοποίηση, τουλάχιστον βραχυχρόνια (βλ. Chattopadhyay 1994, σελ. 63), οι οικονομικές επιδόσεις της κολεκτιβοποιημένης γεωργίας στην ΕΣΣΔ απείχαν πολύ από το να είναι ικανοποιητικές. Το αγροτικό βιοτικό επίπεδο αυξήθηκε με πολύ αργούς μόνο ρυθμούς ή τελματώθηκε μακροχρόνια. Οι παραγωγικές δυνάμεις του αγροτικού τομέα και η παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας, ειδικότερα, σημείωσαν μακροπρόθεσμα μια σημαντική αλλά όχι θεαματική πρόοδο (βλ. Nolan 1976, Chandra 1992). Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι, σύμφωνα με

όλες τις ενδείξεις, οι οποιοσδήποτε αυξήσεις στην παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας πραγματοποιήθηκαν ήταν αποτέλεσμα που προέκυπτε όχι από την εφαρμογή των αρχών του συνεταιρισμού και τα πλεονεκτήματα της κολεκτιβοποιημένης γεωργίας, αλλά μάλλον από την εκτεταμένη χρήση βιομηχανικών εισροών και ένα σε μεγάλο βαθμό αστικό εκσυγχρονισμό (εκτεταμένη εκμηχάνιση και χημικές εισροές), συνεπαγόμενο συχνά μια εξάντληση φυσικών πόρων και επιζήμιες επιπτώσεις στο φυσικό και οικολογικό περιβάλλον (βλ. Ellman 1991). Ας σημειωθεί, επιπλέον, ότι, εξαιτίας της αύξησης των τιμών συγκέντρωσης και των αμοιβών της αγροτικής εργασίας μετά τα μέσα του '50, της μη επαναστατικοποίησης των μεθόδων της αγροτικής παραγωγής (με συνέπεια το χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας) και της πολιτικής διατήρησης για πολιτικούς λόγους σταθερών τιμών καταναλωτού στα τρόφιμα, η γεωργία κατέληξε να στηρίζεται σε αυξανόμενο βαθμό από τις κρατικές επιδοτήσεις, που αυξήθηκαν από 1.5 δισ. ρούβλια το 1960 σε περίπου 58 δισ. ρούβλια το 1986 (Chattopadhyay 1994, σελ. 95). Έτσι, όπως επισημαίνει ο Nove, «από πηγή συσώρευσης κεφαλαίου για επένδυση στη βιομηχανία, η γεωργία εξελίχθηκε σε καθαρό βάρος για την υπόλοιπη οικονομία» (όπως παρατίθεται στον Chattopadhyay 1994, σελ. 95).

(ε) Το κράτος και το κόμμα των Μπολσεβίκων έπαιξαν επίσης έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη διεκπεραίωση και τα αποτελέσματα της αγροτικής κολεκτιβοποίησης. Εκείνο που θα πρέπει να σημειωθεί εδώ είναι ότι οι Μπολσεβίκοι, αντί να χρησιμοποιήσουν το κράτος κατά τη μεταβατική περίοδο για να αναδιαρθρώσουν και να μετασχηματίσουν τις κοινωνικές σχέσεις, και έτσι να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την απονέκρωση του ίδιου του κράτους, το ανήγαγαν σε μια νέα και μόνιμη μορφή διοικητικής οργάνωσης της παραγωγής. Όπως σημειώθηκε ήδη, οι σοβιετικοί ηγέτες, συμπεριλαμβανομένου του Λένιν, ταύτισαν το σοσιαλισμό με την εθνικοποιημένη ιδιοκτησία και τον κρατικό οικονομικό προγραμματισμό στα πλαίσια μιας οικονομίας εντολών, σε αντίθεση μάλιστα με την ιδέα του Μαρξ για το σοσιαλισμό ως ελεύθερη συνένωση των άμεσων παραγωγών. Η απλουστευτική υποβάθμιση από τον Λένιν του καθοριστικού ρόλου των κοινωνικο-οικονομικών μετασχηματισμών και ο αυτόνομος ρόλος που απέδωσε στην πολιτική ήταν επίσης, σ' αυτή την περίπτωση, κρίσιμης σημασίας. Ως επακόλουθο, η ενίσχυση του κράτους και η γραφειοκρατικοποίηση των κομματικών μηχανισμών οδήγησαν σε μια αυτονόμηση αυτών των μηχανισμών σε σχέση με την οικονομική βάση και τα πραγματικά προβλήματα της κολεκτιβοποιημένης γεωργίας. Απεναντίας, ο διοικητικός αυτός και συχνά καταπιεστικός μηχανισμός έτεινε να μηδενίζει τον εθελοντικό χαρακτήρα της κολεκτιβοποίησης και να επιβάλλει εμπόδια στην αυτο-οργάνωση και ανάπτυξη της κολεκτιβιστικής γεωργίας. Επιπρόσθετα, οι υπάρχουσες αγροτικές δομές και η ανεπαρκής ιδεολογική προετοιμασία δεν ευνοούσαν την κολεκτιβοποίηση, ενώ η σύνθεση των μελών του κόμματος (κυρίως βιομηχανικοί εργάτες αστικών κέντρων) συνεπαγόταν μια ανεπαρκή πληροφόρηση και ενημέρωση των κομματικών στελεχών σχετικά με τα ιδιαίτερα προβλήματα της κολεκτιβιστικής γεωργίας και τα ειδικότερα συμφέροντα των εμπλεκόμενων αγροτών, καθώς και μια δευτερεύουσα προτεραιότητα της αγροτικής κολεκτιβοποίησης και ανάπτυξης στα πλαίσια του συνολικού κοινωνικού σχεδιασμού.

(στ) Οι διεθνείς διασυνδέσεις και η εθνικιστική προοπτική της ΕΣΣΔ, παρά την ύπαρξη σημαντικότητας των δειγμάτων διεθνούς συνεργασίας και αναπτυξιακής βοήθειας, επέβαλαν ορισμένους πρόσθετους περιορισμούς στο χαρακτήρα και τις προοπτικές της αγροτικής κολεκτιβοποίησης. Αν και οι βραχυπρόθεσμες εισαγωγές δημητριακών σε περιόδους διατροφικής κρίσης ήταν μια επιλογή που μπορούσε να εξομαλύνει την προμήθεια τροφίμων και να αποφύγει «έκτακτα» διοικητικά μέτρα και μια αναγκαστική αναδιοργάνωση της γεωργίας από τα πάνω¹³, οι εισαγωγές δημητριακών και τροφίμων σε μακροχρόνια βάση επέβαλαν κατ' ανάγκη σημαντικούς περιορισμούς στην ανάπτυξη και το μετασχηματισμό της γεωργίας και ολόκληρης της σοβιετικής οικονομίας. Ακόμα παραπέρα, και καθόσον ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας εξαρτιώταν από εισαγωγές, οι πρόσθετοι χρηματοδοτικοί περιορισμοί πίεζαν αναγκαστικά προς έναν εξαγωγικό προσανατολισμό, εμπλέκοντας τη σοβιετική οικονομία και γεωργία ακόμα πιο στενά μέσα στην παγκόσμια αγορά. Στις πρώιμες φάσεις της κολεκτιβοποίησης και ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας, οι περιορισμοί αυτοί δεν ήταν και τόσο εμφανείς, εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους της χώρας, της πολιτικής αυτάρκειας που ακολουθήθηκε και των χαμηλών ρυθμών αγροτικού εκσυγχρονισμού. Όμως, η πιο εκτεταμένη ανάπτυξη εμπορευματικών συναλλαγών με άλλες καπιταλιστικές χώρες κατά τη μεταπολεμική περίοδο αύξησε τη σημασία αυτών των τάσεων και περιορισμών. Η εξωτερική ανταγωνιστική πίεση, η δεσποζούσα λειτουργία του νόμου της αξίας στη διεθνή αγορά και ο συγκεκριμένος χαρακτήρας της εισαγόμενης (αγροτικής) τεχνολογίας οδηγούσαν σε μια τάση ανάσχεσης του αγροτικού μετασχηματισμού στην ΕΣΣΔ και υπονόμησης των συλλογικών αρχών λειτουργίας των αγροτικών μονάδων, ενώ δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την αποκατάσταση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στον αγροτικό τομέα και στο σύνολο της σοβιετικής οικονομίας (βλ. και Carchedi 1993). Οι περιορισμοί αυτοί μαρτυρούν για τα όρια τόσο του δόγματος της «ειρηνικής συνύπαρξης» όσο και της εθνικιστικής πεποίθησης ότι ο σοσιαλισμός είναι εφικτός σε μία μεμονωμένη χώρα. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι η επίδραση της θεωρίας της εξάρτησης και ενός αντιμονοπωλιακού λαϊκισμού κατά τις τελευταίες δεκαετίες (βλ. Denis 1982), τόσο στην ΕΣΣΔ όσο και σε άλλες χώρες, έχουν σε αυξανόμενο βαθμό οδηγήσει σε μια εθνικιστική πολιτική σχετικής αυτάρκειας και σε μια προσπάθεια αστικής μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού, συσκοτίζοντας τις πραγματικές αντιθέσεις τόσο της εγχώριας γεωργίας όσο και της παγκόσμιας οικονομίας.

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η πρωτοποριακή εμπειρία της Οκτωβριανής Επανάστασης και του εγχειρήματος κολεκτιβοποίησης στην ΕΣΣΔ μπορεί να μας οδηγήσει σε ορισμένα συμπεράσματα γενικότερης σημασίας, στο βαθμό που υπάρχουν ορισμένες σχετικές ομοιότητες μεταξύ διάφορων χωρών (βλ. Wädekin 1977, Maslennikov 1983). Από την άλλη μεριά, η ύπαρξη ιδιαιτεροτήτων, που μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες μπορεί να κάνουν κάθε χώρα μία μοναδική περίπτωση, ενδέχεται να δημιουργεί ορισμένα προβλήματα στη δυνατότητα μεταφοράς αυτής της εμπειρίας.

Από την ανάλυση, πάντως, που προηγήθηκε σχετικά με το εγχείρημα κολεκτιβοποίησης

στην ΕΣΣΔ και τη βιβλιογραφία που αφορά την αντίστοιχη εμπειρία στην περίπτωση της Κίνας ή άλλων λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, αναδεικνύεται ένα σοβαρό δίλημμα ανάμεσα σε δυο αντίθετες προσεγγίσεις. Ένα μηχανιστικό υλισμό και ντετερμινισμό, από τη μια, που δίδει μια καθοριστική προτεραιότητα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και συνδέεται στενά με τον ορθόδοξο εγχειριδιακό μαρξισμό (σοβιετικού τύπου) και, από την άλλη, μια τάση προς μια ουτοπική (βολουνταριστική) προσέγγιση, που θεωρεί τη δυνατότητα μετασχηματισμού των παραγωγικών σχέσεων ανεξάρτητα από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και το πρόβλημα της σπάνης (βλ. Mao, όπως παρατίθεται στους Saith 1985, σελ. 42, Saith 1985, σσ. 41-43, Kiely 1995, σσ. 32-33). Προκρίνοντας μια πραγματικά διαλεκτική υλιστική προσέγγιση, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το κατά πόσο θα πρέπει να κλίνουμε προς την πρώτη ή τη δεύτερη προσέγγιση εξαρτάται από τις ιστορικά και κοινωνικά συγκεκριμένες συνθήκες και από το αν η κολεκτιβοποίηση, ενταγμένη στα γενικότερα πλαίσια ενός κοινωνικού μετασχηματισμού, εκτυλίσσεται σε μία μεμονωμένη χώρα ή αποκτά έναν κυρίαρχο ρόλο σε παγκόσμιο επίπεδο.

Μια τεχνολογικά ντετερμινιστική προσέγγιση, που θεωρεί την ανάπτυξη της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων ως προϋπόθεση για την κολεκτιβοποίηση, μπορεί να είναι παραπλανητική και πολιτικά εσφαλμένη, όπως έδειξε και η ανάλυσή μας στην περίπτωση της ΕΣΣΔ. Μια τέτοια ανάπτυξη θα είναι πιθανότατα το αποτέλεσμα ενός μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων, ενώ η ίδια δημιουργεί το υλικό υπόβαθρο για ένα βιώσιμο μετασχηματισμό. Έγινε, επίσης, σαφές ότι η κολεκτιβοποίηση θα πρέπει να παίρνει υπόψη της τις διατομεακές αλληλεξαρτήσεις. Η ισορροπία στους τομείς τροφίμων και απασχόλησης, καθώς και μια κατανομή των πόρων που διασφαλίζει μια κατάλληλη αναπτυξιακή ισορροπία ανάμεσα στους διάφορους τομείς της οικονομίας, μπορεί να αποδειχτεί κρίσιμης σημασίας για ολόκληρη τη διαδικασία μετασχηματισμού.

Οι οικονομικές επιδόσεις και κοινωνικές επιπτώσεις της αγροτικής κολεκτιβοποίησης στην ΕΣΣΔ υπήρξαν μακροχρόνια ανάμικτες, μέχρι την τελική κατάρρευση του καθεστώτος. Τα αποτελέσματα αυτά υπήρξαν συνάρτηση του ιστορικού και υλικού υποβάθρου της χώρας, του ανεπτυγτού σε μεγάλο βαθμό μετασχηματισμού των παραγωγικών σχέσεων της υπαίθρου και των θεωρητικών ανεπαρκειών και λαθών της σοβιετικής ηγεσίας. Η σχετική εμπειρία δείχνει, επίσης, ότι τα ηθικά κίνητρα και η ιδεολογική κινητοποίηση των παραγωγών δεν επαρκούν για τη διασφάλιση επιτυχημένων οικονομικών αποτελεσμάτων, αλλά ούτε και οι οικονομικοί μηχανισμοί και τα υλικά κίνητρα, από μόνα τους, επαρκούν.

Η σχετική εμπειρία έχει επίσης δείξει ότι ένα γραφειοκρατικοποιημένο κόμμα μπορεί να αποτελέσει ένα σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα, ενώ ένα αυτοκυβερνώμενο κοινωνικό κίνημα της εργατικής τάξης και των αγροτών μπορεί να προσφέρει μια αναντικατάστατη κινητήρια δύναμη για μια επιτυχή διαδικασία κολεκτιβοποίησης και μετάβασης στο σοσιαλισμό. Το κράτος μπορεί επίσης, κάτω από τον έλεγχο ενός τέτοιου κινήματος, να παίξει ένα θετικό ρόλο στη διαδικασία κολεκτιβοποίησης και γενικότερα στη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Ο ταξικός του χαρακτήρας, όμως, συνεπάγεται ότι, ιδιαίτερα όταν γραφειοκρατικοποιείται και ελέγχεται από ένα αυτονομημένο πολιτικό κόμμα, μπορεί να μετατραπεί σε έναν ενεργό και αποτελεσματικό μηχανισμό ανασύστασης και εμπέδωσης καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής τόσο στη γεωργία όσο και στην οικονομία συνολικά.

Τέλος, ο εθνικισμός και/ή οι διεθνείς περιορισμοί μπορούν επίσης να δημιουργήσουν σοβαρά εμπόδια στην επιτυχή πραγματοποίηση της κολεκτιβοποίησης και στη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Ο εθνικισμός, που συχνά συνδέεται με μια ειδική κρατική παρέμβαση, σε συνδυασμό με τους διεθνείς αστικούς μηχανισμούς και τις δυνάμεις της αγοράς, μπορεί επίσης να αποπροσανατολίσει από τον ταξικό χαρακτήρα των κοινωνικών μετασχηματισμών και να οδηγήσει σε έναν εκφυλισμό της επαναστατικής διαδικασίας και σε αποτυχία της αγροτικής κολεκτιβοποίησης. Έτσι, μπορεί σε μεγάλο βαθμό να συντελέσει στην ανάπτυξη και αποκατάσταση του καπιταλισμού μέσα σε εθνικά πλαίσια. Απεναντίας, ο διεθνισμός και ένα διευρυμένο σε παγκόσμιο επίπεδο επαναστατικό κίνημα θα έδινε απείρως μεγαλύτερες πιθανότητες για μια επιτυχή και βιώσιμη αγροτική κολεκτιβοποίηση και μια ασφαλή μετάβαση στην κατεύθυνση του κομμουνισμού.

Σημειώσεις

1. Δεδομένου ότι η επανάσταση δεν πραγματοποιήθηκε στη Δύση αλλά μόνο στη Ρωσία, το κρίσιμο ερώτημα είναι πόσο μακριά θα μπορούσε να έχει προχωρήσει η ΕΣΣΔ στο δρόμο προς τον κομμουνισμό. Θέτοντας το ζήτημα αυτό, ορισμένοι συγγραφείς αναγνωρίζουν ότι οι άμεσοι παραγωγοί στη Ρωσία δεν ήταν ακόμα έτοιμοι για μια κοινωνική επανάσταση που θα οδηγούσε σε μια κοινωνία ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών και εξηγούν γιατί ο προλεταριακός έλεγχος της επαναστατικής διαδικασίας χάθηκε αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, ενώ ταυτόχρονα υποστηρίζουν ότι «η υποκειμενική και αντικειμενική ανωριμότητα της Ρωσίας για μια κοινωνική επανάσταση δεν σημαίνει καθόλου ότι δεν θα μπορούσε να γίνει επανάσταση στη Ρωσία το 1917, με την εργατική τάξη να παίζει ένα μείζονα αν όχι καθοδηγητικό ρόλο» (Chattopadhyay 1994, σσ. 153, 161).

2. Για μια τυπολογία της συλλογικής γεωργίας γενικότερα, βλ. Galeski (1977). Για το χαρακτήρα και το ρόλο των κολχόζ (kolkhozes), βλέπε ειδικότερα Wädekín (1977).

3. Η διχοτόμηση όμως αυτή ανάμεσα στον καταναγκασμό και τον οικονομικό μηχανισμό (των τιμών) είναι παραπλανητική επειδή, από τη μια, τονίζει τη σημασία του οικονομικού μηχανισμού χωρίς να εξειδικεύει σαφώς το χαρακτήρα του (αγορά ή προγραμματισμός), που μπορεί να συνεπάγεται έναν ολότελα διαφορετικό τύπο ορθολογισμού, και, από την άλλη, ετείδη συσκοτίζει άλλες μη οικονομικές μορφές (εκτός του καταναγκασμού), όπως ο συμμετοχικός σχεδιασμός και η αναδιάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.

4. Όπως σημειώνει όμως ο Galeski (1977, σελ. 25), αναφερόμενος στην εθνικοποιημένη ιδιοκτησία, «το κατά πόσο μπορεί πράγματι να θεωρηθεί κοινωνικοποιημένη εξαρτάται από το χαρακτήρα του κράτους και από την έκταση της πραγματικής δημοκρατικής συμμετοχής των παραγωγών στη διαδικασία αποφάσεων».

5. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι, ενώ ο Wädekín ασκεί κριτική στον αναγκαστικό χαρακτήρα και τις ειδικότερες συνέπειες της κολεκτιβοποίησης, δέχεται ότι «παρά ταύτα δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί πως με τους δικούς της όρους η κολεκτιβοποίηση του Στάλιν ήταν επιτυχία» (1977, σελ. 113).

6. Όπως σημειώνεται, όμως, «κατά την περίοδο της κολεκτιβοποίησης το Κόμμα αντιτέθηκε αποφασιστικά στην αναγκαστική κολεκτιβοποίηση αγελάδων, προβάτων και κασικιών που σιγή σε ορισμένες περιοχές της χώρας» και, επιπλέον, «το Κόμμα όχι μόνο κράτησε μια στάση αντίθετη στην αναγκαστική κολεκτιβοποίηση ζώων, αλλά ανέλαβε να βοηθήσει όλες τις οικογένειες των κολεκτιβών στην απόκτηση αγελάδων» (Shmelev 1986, σελ. 44).

7. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι συζητήσιμο το κατά πόσο ο ίδιος ο Μπουχάριν είχε μια ολοκληρωμένη και συνεκτική εναλλακτική στρατηγική αγροτικής ανάπτυξης. Οι περισσότεροι ερευνητές, πάντως, τείνουν να απαντήσουν το ζήτημα αυτό αρνητικά (βλ. Harrison 1982, Nolan 1988, σελ. 16, Χαρολαμπίδου 1990, Chandra 1992).

8. Ο εντοπισμός και η διερεύνηση των παραπάνω πλευρών πιστεύεται ότι βοηθά τη συνολική και ουσιαστική εκτίμηση της διαδικασίας κολεκτιβοποίησης περισσότερο από τη σειρά των παραγόντων που έχουν προταθεί σε άλλες συγκριτικές μελέτες, όπως αυτή του Nolan (1976).

9. Αν και η εθνικοποίηση της γης στην ΕΣΣΔ ήταν μια προοδευτική κίνηση, συγκρινόμενη με την προγενέστερα επικρατούσα μεγάλη γαιοκτησία, ήταν παρά ταύτα συμβατή με τον κρατικό καπιταλισμό. Και ενώ η αναδιανομή της γης μετά την επανάσταση μπορεί να ήταν πολιτικά σκόπιμη σε βραχυχρόνια πλαίσια, δεν ήταν αναγκαία προοδευτική (βλ. και Neocosmos 1985), αλλά μάλλον μια λαϊκιστική και οπισθοδρομική πολιτική.

10. Αν και ο προσανατολισμός της αναπτυξιακής πολιτικής ήταν σαφής, οι συνθήκες πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού και ελλείμματος κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα δεν επέτρεψαν την επαρκή εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής στην πρώτη φάση μετά την επανάσταση. Μόνο πολύ αργότερα έγιναν τα κολχόζ «φορέας τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και πραγματικά μεγάλης κλίμακας εξειδικευμένης παραγωγής» (Wädekin 1977, σελ. 103).

11. Είναι γεγονός ότι, με μια μαρξιστική έννοια, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας σε ένα υψηλό επίπεδο αποτελεί μια γενική προϋπόθεση για τον κοινωνικό της μετασχηματισμό· αλλά το να δίνει κανείς μια απόλυτη προτεραιότητα σ' αυτόν τον παράγοντα μετά μια υποτιθέεται σοσιαλιστική επανάσταση θέτει σε αμφιβολία τον ίδιο το χαρακτήρα της επανάστασης, καθώς και τον αναγκαίο μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Θα πρέπει, επίσης, να προσθέσουμε ότι η προτεραιότητα αυτή των παραγωγικών δυνάμεων αντανάκλα ένα είδος τεχνολογικού ντετερμινισμού και μια γραμμική, σταδιακή θεώρηση της ιστορίας, που είναι χαρακτηριστική του ορθόδοξου εγγχειριδιακού μαρξισμού. Για μια κριτική αυτής της εκδοχής του μαρξισμού βλέπε Saith (1985, σσ. 41-43) και Kiely (1995, σσ. 13, 17, 139).

12. Οι διατομεακές αυτές αλληλεξαρτήσεις δεν αφορούν μόνο την προμήθεια της βιομηχανίας με αγροτικές πρώτες ύλες και της γεωργίας με τις αναγκαίες βιομηχανικές εισροές, αλλά επίσης ορισμένες κρίσιμες ισορροπίες, όπως η ισορροπία στον τομέα τροφίμων και στον τομέα της απασχόλησης (βλ. Saith 1985).

13. Χαρακτηριστική είναι εδώ η σχετική διαμάχη ανάμεσα στον Στάλιν και τον Μπουχάριν (βλ. Chandra 1992, σελ. 118).

Βιβλιογραφία

- Bettelheim Ch., 1977, *Class struggles in the USSR. First period: 1917-1923*, Sussex, Harvester Press.
- 1978, *Class struggles in the USSR. Second period: 1923-1930*, New York, Monthly Review Press.
- Carchedi G., 1993, «Technological transfer and social transformations: Reflections on 1989», στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.), *Κοινωνία, τεχνολογία και αναδιάρθρωση της παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Carr E. H. and R. W. Davies., 1974, *Foundations of a planned economy, 1: 1926-1929*, London, Pelican Books.
- Chandra N.K., 1992, «Bukharin's alternative to Stalin: Industrialization without forced collectivisation», *Journal of Peasant Studies*, 20(1), σσ. 97-159.
- Chattopadhyay P., 1992, «The economic content of socialism: Marx vs. Lenin», *Review of Radical Political Economics*, 24(3-4), σσ. 90-110.
- 1994, *The marxian concept of capital and the soviet experience*, Westport CT, Praeger.
- 1996, «Capitalism as socialism in the early soviet doctrine: Lenin, Trotsky, Bukharin, Preobrazhensky», *RRPE*, 28(3), σσ. 74-82.
- Clarke S., 1990, «Crisis of socialism or crisis of the state?», *Capital & Class*, n. 42.
- Denis W. B., 1982, «Capital and agriculture: A review of marxist problematics», *Studies in Political Economy: A Socialist Review*, No 7, σσ. 127-154.
- Dmitrenko V., 1987, *Economic policy during the construction of socialism in the USSR*, Moscow, Progress.
- Ellman M., 1975, «Did the agricultural surplus provide the resources for the increase in investment in the USSR during the first five year plan?», *The Economic Journal*, 85, σσ. 844-864.
- 1979, *Socialist planning*, London, Cambridge University Press.
- 1991, «The contradictions of perestroika: the case of agriculture», *European Review of Agricultural Economics*, 18(1), σσ. 1-18.
- Erich A., 1950, «Preobrazhenski and the economics of soviet industrialization», *Quarterly Journal of Economics*, 64, σσ. 57-88.
- Galeski B., 1977, «The models of collective farming», σσ. 17-42, στο P. Dorner (ed.), *Cooperative and commune*, Madison Wisc., The University of Wisconsin Press.

- Harrison M., 1982, «Soviet primary accumulation process: Some unresolved problems», *Science & Society*, 45(4), σσ. 387-408.
- 1985, «Primary accumulation in the soviet transition», σσ. 81-103, στο A. Saith (ed.), *The agrarian question in socialist transition*, London, Frank Cass.
- Lenin V. I., διάφορα έτη, *Collected Works (CW)*, Moscow, Progress.
- Maslennikov V., 1983, *The co-operative movement in Asia and Africa*, Moscow, Progress.
- Millar J. R., 1970, «Soviet rapid development and the agricultural surplus hypothesis», *Soviet Studies*, Vol. 22, σσ. 77-93.
- 1974, «Mass collectivization and the contribution of agriculture to the first five-year plan: a review article», *Slavic Review*, Dec. 1974.
- Neocosmos M., 1986, «Marx's third class: Capitalist landed property and capitalist development», *The Journal of Peasant Studies*, 13(3), σσ. 5-44.
- Nolan P., 1976, «Collectivization in China: Some comparisons with the USSR», *The Journal of Peasant Studies*, 3(2), σσ. 192-220.
- 1988, *The political economy of collective farms: An analysis of China's post-Mao rural reforms*, Oxford, Polity Press.
- Nove A., 1971, «The agricultural surplus hypothesis: a comment on J.R. Millar's Article», *Soviet Studies*, 22(3), σσ. 394-401.
- Patnaik P., 1991, *Economics and egalitarianism*, Delhi, Oxford University Press.
- Preobrazhensky E., 1965, *The new economics*, Oxford, Clarendon Press.
- Saith A., 1985, «Primitive accumulation, agrarian reform and socialist transitions: An argument», σσ. 1-48, στο A. Saith (ed.), *The agrarian question in socialist transition*, London, Frank Cass.
- Shmelev G., 1986, *Personal subsidiary farming under socialism*, Moscow, Progress.
- Stalin J. V., 1972, *Economic problems of socialism in the USSR*, Peking, Foreign Languages Press.
- 1976, *Problems of leninism*, Peking, Foreign Languages Press.
- Sweezy P., 1977, «Bettelheim on revolution from above: The USSR in the 1920s», *Monthly Review*, 29(5), σσ. 1-18.
- Utting P., 1992, *Economic reform and third-world socialism*, London, Macmillan.
- Vyas A., 1979, «Primary accumulation in the USSR revisited», *Cambridge Journal of Economics*, 3, σσ. 119-130.
- Wädekin K.-E., 1977, «The soviet kolkhoz: Vehicle of cooperative farming or of control and transfer of resources?», σσ. 95-116, στο P. Dorner (ed.), *Cooperative and commune*, Madison Wisc., The University of Wisconsin Press.
- Χαρολάμπιδου Α., 1990, «Υπήρχε εναλλακτική λύση Μπουχάριν για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού;», *Θέσεις*, No 31.
- Yaghmaian B., 1994, «Socialist labor process revisited», *Review of Radical Political Economics*, 26(2), σσ. 67-91.

Μεξικανός εργάτης, T.M., 1928